

Tolcsvai Nagy Gábor

az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
tnghu(kukac)hotmail.com

Tolcsvai Nagy Gábor KÁLVIN ÉS A KÁROLI BIBLIA NYELVE

A Károli-féle Biblia, azaz a Vizsolyi Biblia első megjelenése 1590-ben immár hosszú ideje elismerten nagy jelentőségű esemény a magyar kereszténység, hitélet, teológia, a magyar nyelv, irodalom és művelődés történetében. S ez nem is lehetett másként: majdnem hat-száz évnyi keresztény élet után a magyar anyanyelvűek is közvetlenül részesülhettek a kinyilatkoztatás bibliai szövegében. Az összetett, erőteljes és hosszan tartó hatás párhuzamba állítható például a Luther-biblia német hitéleti, nyelvi és műveltségi jelentőségével (vö. Besch, 2000).

A Károli-biblia nyelvével kapcsolatban évtizedek óta egyetértéssel hangsúlyozzák a magyarázók a következőket. A Károli-biblia készítői kivételes érzékkel találták meg azokat a hagyományos magyar nyelvi kifejezéseket, amelyek egyrészt megfeleltek a fordítás követelményeinek, másrészt olyan magyar nyelvi és művelődési közegbe helyezték a Szentírást, amely megkönnyítette annak megértését, feldolgozását. A magyar nyelvi közeg alapvető tényezője népi eredetű és intellektualizált fordulatok, kifejezések köre, és a 16. századi északkeleti vidék meghatározó nyelvjárása, amely a későbbi magyar sztenderd nyelvváltozat legfőbb forrása. Ennek is köszönhető kiemelkedő nyelvi hatása, amely máig tart.

Az említett meghatározó tényezők mellett azonban a Károli-biblia nyelvezetének további összefüggéseit is ki kell emelni. Olyan összefüggéseket, amelyek egyszerre érintik a magyar nyelv történetét, a magyar nyelvközösség, a magyar művelődés alakulását, s ezzel szoros kapcsolatban a magyar protestánsok (de tágabban a keresztények) hitéletét, hitmagyarozatát és a protestáns, főképp református közösségszerveződést, amely nem pusztán egyházszerkezést jelentett.

Ismeretes, s ezt a Károli-bibliának éppen Károli Gáspár által írt előszava is megerősíti, hogy a bibliafordítás erősen Kálvin hitelveinek hatása alatt készült. Kálvin fő műve, az *Institutio* elsősorban tanítás, melynek alapja, hogy ahol „a Szentlélek végső, meghatározó igéjének tanúsága szól, a kereszténység valósága nem csak kihirdethető, hanem megvilágítóan és győzedelmesen elmagyarázható” (Barth, 1993, 210.). Barth azt is hangsúlyozza, hogy Kálvin szerint a kereszténységet nem kell igazolni külső hatalmak előtt. Csak egy igazság van, nem kettő, amelynek egyik központi eleme a Biblia, amelyet nem kell viszonyba hozni a filozófiával vagy a tudománnyal, mert éppen eleve szoros a kapcsolatuk (Barth, 1993, 211.). Ezzel közvetlen összefüggésben áll az, hogy Kálvin nem pusztán Istent és a kijelentést magyarázza, hanem Istent és az Istent megértő embert egymással való viszonyukban (Barth, 1993, 215.). E tekintetben válik lényegessé az a belátás, amely szerint „A Szentírás *verbum Dei*, és nem *verba Dei*, az Ige lejegyzése, nem pedig maga az Ige” (McGrath, 2001, 167.).

A Károli-féle Biblia arról a fölismerésről tanúskodik, amely Kálvin számára alapvető volt: Isten szava megérthető, a Biblia olvasható mindenki számára. Azaz kapcsolat van az emberi beszéd és a kinyilatkoztatás nyelvi formája között. „A kijelentés nem érthető meg a nélkül a beszéd nélkül, amely a kijelentést közvetíti” (Tillich, 2000, 111.). A „teológiai szemantikának” szembesülnie kell a kijelentés megtapasztalhatóságának több, szimbolikus jellegű megvalósulásával: „az ige csak akkor tehető meg az isteni önkinyilatkoztatás mindent átfogó szimbólumává, ha az isteni Ige legalább annyira látható és tapintható, mint amennyire hallható. A testté lételről (inkarnáció) szóló keresztény tudás

azt a paradoxont foglalja magában, hogy az Ige a látás és a tapintás tárgya lett” (Tillich, 2000, 111–112.).

Ehelyt nem lehet az „Isten szava” fogalmának részletes szemantikai, hermeneutikai kifejtését adni, még a nyelvhez való viszonyában sem. Annyi azonban ma is bizonyosan állítható, hogy Karl Barth „isteni szóközpontúsága” (Barth, 1939) és Paul Tillich szemantikai igénye nem annyira szembenállnak, mint inkább egymást kiegészítik, részben eltérő nézőpontokból, de ugyanúgy a kijelentés értelmezhetőségéhez közelítve.

A Biblia anyanyelvű olvasása ebben a hitéleti és szellemtudományi közegben nyilvánvaló jelentőséggel bír: a Bibliával Isten az emberek nyelvén szól, az emberi nyelv közvetíti Isten valóságát. Ismeretes, hogy Kálvin a hozzáigazítás elvét hirdette, amely szerint Isten az emberi nyelv egyszerűségével szól az emberekhez, úgy, hogy az mindenki számára érthető. Károli ezt külön nem emeli ki, de valamilyen mértékig követi, amikor a Szentírás példabeszédes és metaforizáló jellegét igen jó érzékkel jeleníti meg magyarul. Az alább olvasható példák is azt igazolják hogy a Károli-féle fordítás nem csupán Jézusnak a földműves élethez igazodó példabeszédeit vagy Pálnak az ókori, de a középkorban és később is jól érthető városi, jogi, üzleti példabeszédeit adja vissza a 16. század magyar nyelvén kiválóan, azaz a nyelvi gyakorlattól nem elszakadva, hanem sokkal egyszerűbbnek tűnő, alapvetőbb fogalmakat is igen jól old meg magyarul. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy Károli és segítői nem előzmények nélkül dolgoztak, a korábbi részleges bibliafordítások és az eltérő mértékű anyanyelvi hitélet nyilvánvalóan jelentős támaszt jelentett. Mégis, a teljes szöveg önálló magyarítása mind hermeneutikai, mind fordítási és nyelvtudományos szempontból külön feladatot jelentett, amelyben a szóba öntés döntésének joga és felelőssége folyamatosan fennállt.

A fordítás alapvetően fogalmi szerkezetek leképezése egy forrásnyelv konstrukcióiból egy célnyelv konstrukcióira. Ez a szemantikai, morfoszintaktikai, fonológiai és pragmatikai vonatkozású művelet tartalmazza azokat a művelődési mozzanatokat is, amelyek a célnyelvi megértéshez nélkülözhetetlenek. Összetett és elvont tartalmakat közlő szövegek esetében a fordítás különösen nehéz tevékenység. A Biblia szövegében olyan fogalmak artikulálódnak, hozzá több, folyamatosan alakuló jelentéssel, pontosabban poliszém jelentésszerkezettel, amelyeknek éppúgy volt és van hétköznapi jelentése, mint elvont hitbeli, teológiai értelme. A Károli-fordítás egyik legnagyobb érdeme, hogy e (látszólagos) kettősséget igen jól oldotta fel, betagozva a bibliai kifejezéseket a magyar nyelvi hagyománymondásba, hozzáférhetővé téve egyúttal az elvont jelentést is. Itt mutatkozik meg a teljes bibliafordítás egyik legfontosabb hatása: a tapasztalati és az elvont viszonyainak kialakulása a nyelvi kifejezések jelentésalakulásában, s főképp a tapasztalatiból az elvont létrejötte. Vagyis a tapasztalatokon alapuló intellektualizáció, amely a kijelentés absztrakt tartalmait is hozzáférhetővé teszi.

Kálvin krisztocentrikus magyarázatában a hívő lelki, megújító találkozása a feltámadt Krisztussal tapasztalat, amelyet – miképp a természetes istenismeretet – a Biblia szavakkal, emberi nyelven képez le. E tényezővel szorosan összefügg, hogy a hitben való megigazulás Krisztus meghaladhatatlan kettős, emberi és isteni természetének megértésével összefügg. Itt közvetlen (emberi) tapasztalat és elvont, transzcendens megismerés szintén megmutatja kapcsolatát. Ez a szemlélet, amely a kálvinizmus egyik alapja, átszűrődve érvényesül a Károli-féle fordítás nyelvi megoldásaiban. Az alakulástörténetében ekképp létrejött első teljes magyar bibliafordításnak ezért jelentős összetevője, hogy az Erasmus és mások által elvégzett humanista Vulgata-kritika nyomán, autentikusabb, görög és héber forrásokat is felhasználtak készítői.

A Károli-biblia mindemellett a tapasztalati és a transzcendens összefüggését mint a

Krisztussal való személyes kapcsolat lehetőségét egy további, nyelvi alapú tényezővel is megerősítette. Az első teljes bibliafordítás éppen teljes jellegével, a teljes szöveg önmagán belüli diszkurzív jellegével lehetett a korabeli olvasók számára új élmény. A teljes szöveg olvasója számára a lezártág képzetét adja, amely (viszonylagos) lezártág a szövegbeli jelentésszerkezetek által a fő fogalmak többszörös említés utáni többszörös megértését, kidolgozását, folyamatosan alakuló értelmezését teszi lehetővé. A Biblia olvasója végigkövetheti a legfontosabb hitbéli fogalmak kifejezéseit, azok nyelvi megfogalmazásait a teljes szövegben, s annak ismeretében értheti meg a szöveget, vagyis a kinyilatkoztatást emberi nyelven. A nyelvi alapú, műveleti jellegű megismerésben részesülhetnek a Vulgata korábbi, latinul tudó magyar olvasói, ám anyanyelvük és a mögöttes e világi tapasztalat nélkül.

Amennyiben a nyelvi kifejezések jelentései alakulnak a szövegben, és mai tudásunk szerint ez így történik, a nyelvi szerkezetek szemantikai oldala viszonyba kerül az olvasó meglévő nyelvi és életvilágbeli ismereteivel. Az anyanyelv összetevői, a szavak, a morféma, a mondatok formai és főképp szemantikai szerkezetei mint fogalmi struktúrák alapvetően e világi, életvilágbeli tapasztalatokon alapulnak.

Amikor a Károli-biblia megjelenésének kortárs megértési feltételeit kívánjuk rekonstruálni, olyan nyelvmagyarázatot érdemes működésbe hozni, amely rugalmasan kezeli a befogadást, a megértés jellemzőit. A korai modernizációban (a felvilágosodás során és után) Wilhelm von Humboldt által megalapozott funkcionális nyelvészet évtizedek óta hangsúlyozza, hogy a) a nyelv leírásában nem az elmélet a meghatározó, hanem elmélet és empiria egyensúlyára és összhangjára kell törekedni; b) az empirikus adatok „ellentmondásait” nem lehet eltüntetni az eszményítő elmélettel; c) az adatok a tényleges nyelvhasználatból kell, hogy származzanak, nem lehetnek laboradatok (vö. Halliday, 1994; Langacker, 1987, Givón, 2001). Tehát a posteriori lehet elméleti kijelentéseket tenni, az adatok ismeretében, mindig újra visszacsatolva.

A nyelvi kifejezések műveleti jellegűek is, amelyekben a feldolgozó műveletek különböző módokon kódolva vannak. Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A művelet a nyelvi kifejezés feldolgozása, feldolgozási módja. Produkció és megértés integrált részei a nyelvi rendszernek. A nyelv is emergens, amennyiben a kisebb elemekből létrejövő összetettebb struktúrák a kisebb elemekből nem feltétlenül megjósolható új minőséget hoznak létre (Barlow – Kemmer, 2000). Ez a történő dinamizmus általánosságban érvényesül a nyelvi interakciókban a megértési műveletek, a társas jelentésképzés során, amelyet a mindenkori beszélő és beszélőközösség történeti meghatározottsága befolyásol (lásd még Tomasello, 2002). Szorosan összefügg a nyelvi közlés közösségi, konvencionális jellegével, tehát nem végtelen viszonylagosság: a Tízparancsolat mindig az marad, ami.

A funkcionális kognitív nyelvtan szerint (vö. főképp Langacker, 1987, 1991, 2008) a nyelvtan a fogalmi tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása az absztrakció, sematizáció és a kategorizáció kognitív képessége által válik lehetővé (a prototípuselv alapján). A szimbolikus nyelvi egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek

automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ. Egy nyelvi kifejezés valamely világbeli dolog, folyamat tapasztalati alapú fogalmi megkonstruálásán alapul, amely mindig valamilyen (a konceptualizáló által meghatározott) fogalmi perspektívából történik. Ugyanazt a dolgot, folyamatot sokféleképpen meg lehet

konstruálni fogalmilag és ennek megfelelően szemantikailag. A nyelv dinamikus jellege megmutatkozik a szemantikai szerkezetek különböző szintű fogalmi kidolgozásában: egy fogalom egy kontextusban lehet erősen sematikus, de megvalósulásában (ez az instanciáció) lehet részletesen kidolgozott is.

A nyelvi jelentés tapasztalati alapú, kategorizáció és koncentualizáció révén alakul ki. A nyelvi kifejezések jelentése túlnyomórészt a „népi” kategorizáció révén jön létre, tehát a mindennapi tapasztalatok nem tudományos feldolgozásával. Épp e népi alapú szemantika adja a teológiai fogalomalkotás lehetőségét is, és csatol vissza mindig: a mindennapi hívő, a nem teológiai istenértés feltételei többek között itt ragadhatók meg.

A Biblia központi fogalmainak javát egyszerű főnévvel, igével, melléknévvel nevezi meg, s ez így van a magyar változatokban is. Ez azzal is jár, hogy a bibliai fogalmakat megnevező főnevek, igék, melléktnevek a mindennapi nyelvhasználat szavai, bibliai használatuk a mindennapi jelentésük kiterjesztésén alapul. A szavak általában közvetlen, tapasztalati eredetű elsődleges jelentéseinek elvontabb fogalmi kiterjesztései a legkülönbözőbb intellektualizációs folyamatokban valósulnak meg egy nyelv története során. A Károli-féle bibliafordítás egyik legmélyebb és leghatásosabb nyelvi rétegét éppen ezek a kiterjesztések alkotják, amelyek kapcsolatot teremtenek a magyar nyelvi szemantikai konkrétság és elvontság között, egyúttal a bibliai konkrétság és elvontság között is, illetve e két viszonyrendszer viszonyában. Ezáltal váltak a legelvontabb, transzcendens fogalmak is hozzáférhetővé valamilyen mértékig a magyar anyanyelvűek számára, megfelelően a Biblia forrásszövegeinek, a kijelentés természetének.

Érdekes egy egyszerűnek tűnő példán bemutatni a fentebb vázoltakat. A Szentháromság két személyének, Istennek és Jézus Krisztusnak az egyik leggyakoribb megnevezése a Károli-féle Bibliában is az atya, apa és a fiú, továbbá az úr (más ide tartozó megnevezésekkel és azok jelentéshálózatával itt nincs alkalom foglalkozni). Az akadémiai értelmező kéziszótár e szavaknak a következő fő jelentéseit adja meg. atya 1. apa, ő(s) 2. közösségnek tiszteletben álló tagja, vezetője 3. valaminek az elindítója, megteremtője 4. kat. v. ort. pap, szerzetes 5. atyaiszen 1. az a férfi, akinek gyermeke van, az, aki nemzette 2. férfi előd, ő(s) 3. az apa szerepét betöltő személy 4. apaállat 5. valaminek alkotója, értelmi szerzője fiú 1. hímnemű gyermek, valakinek ilyen gyermeke | a Szentháromságban a második isteni személy, az Úr 2. fiatal férfi 3. udvarló, partner, bizonyos szolgálatokat végző fiatalember 4. a hatalmat birtoklókhoz tartozó személy | vagyonos, befolyásos ember / úriember / nem testi munkából élő ember 2. <udvarias megszólításként, megnevezésként> 3. aki rendelkezik, parancsol 4. tulajdonos, munkáltató 5. férj 6. a) Isten b) Jézus Krisztus 7. hatalom, uralkodó erő

Az apa, atya hétköznapi fogalmának jelentős összetevője a termékenység (akitől ered valaki), a kor (felnőtt, idősebb az utódhoz képest), a fölérendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a tekintély. Az úr fogalmának jelentős összetevője a kor (felnőtt, idősebb az alárendeltekénél), a fölérendeltség (az alárendeltekhez képest) és a tekintély, valamint a hatalom. A fiú jelentős összetevője a termékenység eredménye (aki ered valakitől), a kor (gyermek vagy fiatal, fiatalabb az elődhez képest), az alárendeltség (az első két fogalmi összetevőből ered) és a más tekintély elfogadása.

Ugyancsak a mindennapi ismeretek szerint az apa–fiú viszony a földi emberi életben az egyik legősibb és legalapvetőbb tapasztalat, archetípus. E viszony fontos tényezői a népi megismerésben is a következők: a biológiai kapocs, a családi és tekintélyi függés (az együttélés és az elkülönülés megvalósulásaival), az életkor, a szocializáció, a hagyományok és az új nemzedék azonossága vagy mássága, a szelf azonossága és

elkülönülése az apától (vagy a fiútól), elvont, lelki, transzcendens kapcsolatban. Az apa–fiú viszony történetileg, kulturálisan, csoportszinten meghatározott reláció. Magyarországon a hagyományos parasztság, nemesség és a polgári család eltérő, de hasonló módon konceptualizálta az apa–fiú viszonyt.

Az úr a mindennapi megismerésben a fölérendelt személyt jelöli, tehát az apát, jóllehet a Bibliában, és általában a keresztény hitéletben a Fiút, Krisztust is. Az isten főnév pedig nem része a magyar nyelvben az apa és a fiú főnévre jellemző jelentéskiterjesztésnek, amennyiben nincs megelőző földi, hétköznapi elsődleges jelentése.

A Biblia Károli-féle fordítása a magyar apa és a fiú főnevek poliszém jelentésszerkezetét a korábbi magyar nyelvi konvenciók, népi tudás ismeretében és felhasználásával dolgozza ki. Úgy, hogy egyrészt mindig pontosan érthető az e világi, közvetlen tapasztalati értelem. Másrészt pedig e szavak elsődleges jelentése révén hozzáférhetővé (hozzáférhetőbbé) teszi Isten fogalmát, többek között az apa fogalmának főntebb jelzett, ismert konceptuális összetevőivel. És hozzáférhetővé (hozzáférhetőbbé) teszi Jézus Krisztus fogalmát, az unio hypostatica érthetőségét, az ige testté válását. Hozzájárulva a Szentháromság három személyének és egylényegűségének jobb felfoghatóságához is.

A rövid elemzés is bemutatja, hogy nem egyszerű metaforizálás történt és történik e példák esetében, hanem jóval összetettebb fogalmi kiterjesztések, illetve fogalmi integrációk jönnek létre. Az apa–Isten és a fiú–Krisztus fogalmi viszonyban egyszerre van jelen a fogalmi szétkülönbözés és a fogalmi megfelelés. Megjegyzendő, hogy az apa és a fiú finnugor eredetű főnév, és az úr is nagy valószínűséggel az, tehát mindegyik egy korábbi, nem keresztény műveltség tapasztalati világának fogalmi rendszeréből származik.

Hasonló jelenség tapasztalható a Károli-biblia Ige szavának szemantikai alakulástörténetében: az ige főnév első itteni jelentése Isten közvetlen beszéde, ebből kiindulva lesz külön jelentés a tízparancsolat, Isten törvénye általában, majd szó és törvény (immár nem közvetlenül Isten által kimondva), végül a Fiú, Jézus. A logosz térben, időben és jelentésben igen kiterjedt értelmét a Károli-biblia nagyszerűen vezeti le a teljes Szentírásban, és vezeti be a maga kiterjedtségének egy részében a magyar kultúrába, egy ősi magyar szó alkalmazásával (vö. Tolcsvai Nagy, in print). A Vizsolyi Biblia olvasója vagy hallgatója ezeket a relációkat éppen azért érthette, mert az elkülönülő, de egyúttal a többi szövegrész megfelelőivel mindig össze is kapcsolódó értelmek hálózata kirajzolódhatott előtte. A teljes magyar Biblia szövegszerűsége ezt a lehetőséget az anyanyelvi és kulturális beágyazottság közegében jóval nyilvánvalóbbá tehette és teszi, mint a részletek, töredékek.

Szó sincs arról, hogy mindezt Károli és munkatársai találták volna ki. Arról viszont igen, hogy Károliéknak úgy sikerült folyamatosan konceptualizálni a Szentháromság két személyét, az Atyát és a Fiút, úgy sikerült magyarul a kiválasztott helyeken megnevezni, fogalmi környezetben elhelyezni, hogy az egyszerre vált hozzáférhetővé írástudatlan, de a paraszti közösségi és természeti világ mély tudásával rendelkezők számára éppúgy, mint a művelt teológusok, literátusok számára. Eképp a közvetlen tapasztalati, hallható, látható, érinthető, valamint a legelvontabb nyelvi, szemantikai egységben jelenik meg, összetett jelentésszerkezetekben. A Károli-féle Biblia a nyelvi megformálás révén rendszeresen önmaga inherens magyarázatát adja, megvalósítva Kálvin egyik fő célját.

A Kálvin által kifejtett Krisztus-megértés így valósult meg egy kivételes nyelvi teljesítmény által magyarul is. Részben az e világi szemantikai hálózatokra alapozva a magyar

művelődésben, hitéletben és tudományban nyelvi alapú intellektualizációs folyamatokat indított el, amelyek a kiinduló könnyű fogalmi hozzáférhetőség és a befogott nagy konceptuális távolság miatt is évszázadok óta megismerési mintaként működnek. A Biblia első teljes magyar szövegében a nyelv dinamikus, emergens jellege kellő határok között érvényesül: az egyes szavakhoz kapcsolódó jelentések úgy alakulnak, hogy fogalmi összefüggéseiket megőrzik, miközben fokozatosan elvezetnek a kijelentés lényegéhez, anélkül, hogy az e világi és a transzcendens isteni közötti különbség megszűnne. E lényeg Kálvin szellemében Jézus Krisztus közvetlen megtapasztalása, majd ezután ennek hatása a megtapasztaló ember életére.

IRODALOM

- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (2000): Introduction: A Usage-based Conception of Language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): Usage-based Models of Language. CSLI Publications, Stanford, vii–xxviii.
- Barth, Karl (1939): Die Lehre vom Wort Gottes. Die kirliche Dogmatik. Band I/1. Verlag Evangelischen Buchhandlung Zollikon, Zürich
- Barth, Karl (1993): Die Theologie Calvins. 1922. Theologischer Verlag, Zürich
- Besch, Werner (2000): Die Rolle Luthers für die deutsche Sprachgeschichte. In: Besch, Wrener – Betten, A. – Reichmann, O. – Sonderegger, S. (Hrsg.): Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 2. Teilband. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 1713–1744.
- Givón, Talmy (2001): Syntax. A Functional-Typological Introduction. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia
- Halliday, Michael A. K. (1994): An Introduction to Functional Grammar. Edward Arnold, London
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (2008): Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. akadémiai, Budapest, 17–58.
- Langacker, Ronald W. (1987): Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Stanford University Press, Stanford
- Langacker, Ronald W. (1991): Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Stanford University Press, Stanford
- Langacker, Ronald W. (2008): Cognitive Grammar. A Basic Introduction. Oxford University Press, Oxford
- McGrath, Alister E. (2001): Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Osiris, Budapest
- Tillich, Paul (2000): Rendszeres teológia. Osiris, Bp.
- Tolcsvai Nagy, Gábor (in print). The Cognitive Semantics and Hermeneutics of Íge ‘the Word’ in Gáspár Károli’s Hungarian Vizsoly Bible (1590). A „was ich bin und was ich habe, dank’ ich dir, mein Collegium” című, Borzsák István emlékére rendezett konferencia tanulmánykötetében.
- Tomasello, Michael (2002): Gondolkodás és kultúra. Osiris, Budapest